

HONFOGLALÓK ÉS A SZEGED KÖRNYÉKI NYELVJÁRÁS DUGONICS ANDRÁS *ETELKÁJÁBAN*

1. A mai szegedi nyelvhasználat kutatása során kezdtem olyan régebbi *ö-ző* nyelvjárásban készült szövegeket keresni, amelyek alkalmasak lehetnek majd arra, hogy azokat összevetve mai gyűjtéseinkkel, megvizsgálhassuk, hogy az *ö-zést* illetően mennyiben változott a nyelvhasználat. Így például vannak-e olyan szavak, amelyeket régen *ö*-vel mondtak, ma már nem, illetőleg fordítva, ma *ö*-vel, régen azonban *e*-vel voltak használatosak. Ennek során jutottam el Dugonics András regényéhez, az *Etelkához*.

Tanulmányomban az első magyar regény, az *Etelka* harmadik, *ö-ző* nyelvjárásba átirított változatát vizsgálom. Először röviden Dugonics életét, majd nyelvszemléletének változását mutatom be a szakirodalom alapján, és Benkő Loránd alapján áttekintem a korabeli irodalmi nyelv és Dugonics *ö-zését*. Ezután Dugonics nyelvhasználatáról és stílusáról írok röviden, végül az *Etelka* 1805-ös, harmadik kiadásának különböző részletei alapján megvizsgálom, milyen mértékű az *ö-zés* a regényben, és hogy a nyelvjárás más hangtani vagy morfológiai sajátosságai megjelennek-e benne.

2. Dugonics András Szegeden született 1740-ben. Ott járt iskolába, majd 1756-ban belépett a piarista rendbe. Ezt követően Nyitrán teológiát tanult, majd tanított Vácon és az erdélyi Medgyesen is. 1770-ben Nyitrára helyezték át, 1774-től már a nagyszombati egyetemen matematikát tanított. Amikor 1777-ben az egyetemet Budára költöztették, Dugonics is ment. 1808-ban idős kora miatt nyugdíjba vonult, és rokonaihoz költözött Szegedre, ahol 1818-ban meghalt. 1774-től jelentek meg művei, ő fordította le először magyar nyelvre Homérosz Iliászát *Trója veszedelme* címmel, 1780-ban pedig *Ulissesnek, ama' híres, és nevezetes görög királynak csudálatos történetei* című munkája jelent meg magyaros tizenkettes, négy soros versekben.¹

3. Dugonicsot olvasva nyelvének és stílusának néhány általános vonása azonnal föltűnik. Minden művére jellemző a népiesség, ehhez pedig a Szeged környéki nyelvjárás elemeit használja föl: a szegedi népi élet jelenségei gyakran szerepelnek munkáiban. Fontosnak tartotta a nyelv művelését: régi szavakat újított föl, de emellett alkotott új szavakat, kifejezéseket is, amelyeket hőseinek szájába adott. Ugyan-

¹ *Dugonics András és könyvtára*. Somogyi Könyvtár, Szeged [<http://dugonics.sk-szeged.hu/tarsasag.html> – 2017. január 17.].

akkor mindezek mellett megfigyelhetők nyelvhasználatában bizonyos idegenszerűségek, főként a mondatszerkesztésben.²

Mielőtt az *Etelka* harmadik kiadását elemzem, fontosnak tartom röviden összefoglalni a korabeli irodalmi nyelv és az *ö-zés* összefüggéseit. A mai standard alapvetően *e-ző*, a 18. század végének irodalmi nyelvéről Benkő Loránd azonban azt írja, hogy egyes területeken bizonyos fokú *ö-zés* a regionális nyelvhasználat része volt. Az *ö-zés* a kor sok írójánál jelentkezik; erőssége, használata függ attól, hogy az illető író mennyire ismeri a normát és honnan származik. A dunántúli, csallóközi, mátyusföldi és a Duna–Tisza közi írók *ö-zése* nagyjából a mai irodalmi nyelvvel egyezik. A Székelyföld délnyugati részén és a Küküllők vidékén főképp hangsúlyos *ö-zés* jellemző: *böcsül, bővü, sötét*. Az e területeken kívüli íróknál viszont csak elvétve találunk *ö-zést*. Az *e-ző* irodalmi nyelv normatív hatása az idő előrehaladtával egyre erősebbé vált, és az *ö-zés* ezzel szemben néha tudatos törekvés is lehetett.³

Benkő vizsgálatai szerint Dugonics András művei közül a *Trója veszedelme* (1774), *Ulyssesnek ... történetei* (1780) és az *Etelka* (1788) első kiadása csak olyan mértékű *ö-zést* mutat, mint a dunántúli íróké. Későbbi munkáiban (*Az arany Perczek*, 1790; *A gyapjas vitézek*, 1794) már egyre kisebb mértékű az *ö-zés*. Benkő szerint ekkor még spontánul *ö-zik*, mert nem ismeri eléggé az irodalmi nyelvet, de ahogy idővel megismeri a korabeli normát, az *ö-zés* aránya csökken műveiben. Ezt követően azonban, az 1798-ban kiadott *A szerencsenek*ben, majd a *Római történetekben* (1800) már gyakran *ö-zik*, majdnem azonos mértékben a Szeged környéki nyelvjárásával. Ez azzal magyarázható, hogy ez idő tájt kezdődik tudatos népieskedése, és ennek lehet következménye az *ö-zés* megjelenése.⁴ Ugyanakkor Benkő arra is rámutat, hogy az 1784-ben megjelent *A tudákosságnak két könyvei, melyekben foglaltatik a Betövetés (algebra) és a Földmérés (geometria)* című munkája, amely nyelvíleg nem provinciális, nem *ö-ző*, azt bizonyítja, hogy képes volt normatív szöveget alkotni, és más műveiben nem azért provinciális, mert nem ismeri a normát, hanem tudatosan az.⁵

4. Az első magyar regény, az *Etelka* 1788-ban jelent meg először.⁶ 1791-ben jelentősen átdolgozva, kiegészítve és új jegyzetekkel ellátva adta ki a „MÁSADIK

² SZATHMÁRI I.: „Dugonics András nyelvéről és stílusáról”. *Magyar Nyelv* 64 (1958), 257–262. a vonatkozó rész: 258.

³ BENKŐ L.: „Az irodalmi nyelvi *ö-zés* XVIII. századi helyzetéről”. *Magyar Nyelv* 52 (1956), 271–279, a vonatkozó rész: 272–274.

⁴ BENKŐ, *Az irodalmi nyelvi ö-zés*, 275–276.

⁵ BENKŐ L.: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Budapest 1960, 463.

⁶ DUGONICS A.: *ETELKA, EGY IGEN RITKA MAGYAR KIS-ASZSZONYVILÁGOS VÁRATT, ÁRPÁD ÉS ZOLTÁN FEJEDELMINK' IDEIKBEN. Első Könyv. A' szerencsés dolgok, Második Könyv. A' szerencsétlen esetek*. Posonyban és Kassán, Fűskúti Landerer Mihály' költségével és betőivel, 1788. 351 l. és 394 l.

MEG-JOBBÍTOTT KI-ADÁS”-t,⁷ majd 1805-ben a „Harmadik, és életemben utolsó Ki-adás”-t.⁸ Dugonics folyamatosan változtatott a szövegen, a második kiadás az elsőhöz képest jelentősen átdolgozta.⁹ A változtatások sokfélék, nemcsak bővíti a szöveget és a hozzá fűzött jegyzeteket, hanem „az egész regényt aprólékosabban tagolja: a hosszú bekezdéseket széttördeli, a vesszővel elválasztott mondatrészekből külön mondatokat formál. Gyakoriak a betoldások is: egy-egy szóval, néhány mondatdal vagy akár több bekezdéssel is bővíülhet a regény az első kiadáshoz képest”.¹⁰ A harmadik, 1805-ös kiadásban is vannak különféle változtatások, de a legfeltűnőbb mégiscsak az, hogy Szeged környéki nyelvjárásba írja át.¹¹

A szövegváltoztatások okait May István Dugonics nyelvszemléletének változásában látja: az *Etelka* első, 1788-as és harmadik, 1805-ös kiadása között jelentősen módosult nyelvszemlélete. Nyelvhelyességi normákat állított föl a maga számára, ennek próbált minél jobban megfelelni, és a szövegváltoztatások egy része ezzel magyarázható. May az 1805-ös kiadást összevetve az előző kettővel, az alábbiakat emeli ki: a) a többes számú birtokos után a birtok is többes számba kerül a 3. kiadásban, míg az első kettőben még nem: *a' Magyarok' gyűlésében* > *a' Magyarok gyűlésökben*; b) a szenvedő szerkezetet gyakran átalakította cselekvővé: *Dió-fából gyalúltatott* > *Dió-fából gyalúlták*; c) az ikes ragozás következtelenségeit¹² Révai hatására javította; d) a mellékmondatban a feltételes módot néhol felszólítóra javítja: *hogy meg-bátorítaná* > *hogy meg-bátorítsa*. May megjegyzi azonban azt is, hogy nemegyszer arra is találunk példát, hogy Dugonics éppen ellenkezőleg javít.¹³

Helyesírásában a 3. kiadás szövegében a szóelemzés helyett a kiejtés elvét érvényesíti (ez főképpen a *ly* > *j* esetben föltűnő), de a *-jal-je* birtokos személynél esetében éppen a szóelemzés elvének megfelelően változtat: *attyát* > *atyját*.¹⁴

Másokhoz hasonlóan May is kiemeli, hogy Dugonics felhasználja a nyelvújítás alkotásait. Nemcsak mások, különösen Baróti Szabó Dávid és Barczafalvi Szabó

⁷ DUGONICS A.: ETELKA. Második meg-jobbított ki-adás. Első és Második Könyv, Posonyban és Pesten, Fűskúti Landerer Mihály' költségével és betőivel, 1791. 433 l. és 438 l. Ebből készült 2002-ben a kritikai kiadás: *Dugonics András: Etelka*. Sajtó alá rendezte: Penke Olga. Debrecen: Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó.

⁸ DUGONICS A.: ETELKA. Harmadik, és életemben utolsó Ki-adás. Első és Második Könyv, Posonyban és Pesten, Fűskúti Landerer Mihály' költségével és bötűivel, 1805. 484 l. és 494 l.

⁹ PENKE, *i. m.* 409–410.

¹⁰ PENKE, *i. m.* 413.

¹¹ PENKE, *i. m.* 415.

¹² R. HUTÁS M.: „Az ikes igék ragozása Dugonics András nyelvében”. *Magyar Nyelv* 61 (1965), 326–338.

¹³ MAY I.: „Dugonics nyelvszemléletének módosulása 1788 és 1805 között”. *Magyar Nyelvőr* 110 (1986), 35–45, a vonatkozó rész: 36–38.

¹⁴ MAY, *i. m.* 41.

Dávid szavait veszi át, hanem saját maga is alkot újakat: *álladalom* 'állam; állapot', *dülledék* 'rom', *Etelka, leánycsó* 'leány, kislány', *titoknok* 'titkos tanácsos', *testőr* stb.¹⁵ És bár a nyelvújítás szavai a honfoglalás kori történetben meglehetősen furcsán hatnak, terjesztésükhöz mindenképpen hozzájárult.

Abban szinte egyedülálló, hogy az *ő-ző* nyelvjárást próbálja a korban irodalmi szintre emelni. May szerint a „nyelvjárás terjesztésében szinte teljesen következetes.”¹⁶ Dugonics nyelvének és stílusának áttekintésekor Szathmári István is elsőként azt említi, hogy fölhasználja a Szeged környéki nyelvjárást; a szegedi népi élet szavai, kifejezései lépten-nyomon szerepelnek műveiben. Mivel kialakította „azt az elvet, hogy a régi a népivel vagy a népivel is ábrázolható, Dugonicsnak csaknem valamennyi művében találkozunk a XVIII. századi Szeged környéki nyelvjárás hangtani, szókincsbeli, alak- és mondattani, valamint frazeológiai jelenségeivel”. Amíg a néprajzi jellegű leírásokban ezek stilsztikailag indokolhatók, az előkelő szereplők szájából a mai olvasó számára már furcsán hatnak.¹⁷ Dugonics jószándékúan azonosította a népit a régivel, így vetítette vissza a szegedi beszédet a honfoglalás korába. Benkő Loránd tudatos, mesterséges nyelvi provincializmusnak tartja Dugonics stílusát.¹⁸ Szereplői Szeged környéki nyelvjárásban beszélő honfoglalás kori főurak, előkelők, de még a kisasszonyok is póriás nyelven beszélnek, nemegyszer vaskos népiességgel. Egy helyen például így vigasztalja Gyula vezér a lányát, Etelkát: „Szőre mönttében símogassuk inkább a' Barmot. Ha viszsára fogjuk; föl-borzadozik a' haragos, és hamar mög-marja az illetőt. A' Harmat-eső' jobban mög-járja a' szomjú Földeket, a' Záporok pedig hamar el-futtyák: úgy: sima szavak-is többet érnek a' darabosoknál. Nékünk kölletik inkább valamit engednünk tulajdonunkbúl; 's a' Kutyát-is mög-böcsülnünk Uráért. A' gyöngye szavak sokkal-inkább mög-lágyítták a' kövé-keményödött szíveket; mint a' tarajosok. A' szelíd-kor' gyümölcsnek-is minden-kor nagyobb böcse, mint a' vad-kornak. Szittyiai mondás édes Leánycsóm: hogy akkor leg-büdösebb a' Gané; mikor leg-inkább piszkállyák.”¹⁹

A közmondások halmozására maga Dugonics is utal a bevezetőben: „A' magyar Közmondásokat, Példa-beszédeket néhol tömöttebben-is bele-kerítettem: hogy Nyelvünknek ezen gyöngyei a' Tengerbe ne veszzenek Szél-vizeinkben.”²⁰ Stílusának ettől a sajátságától az *Etelka* ma már nehezen olvasható és alig élvezhető. Nem

¹⁵ MAY, *i. m.* 39; SZATHMÁRI, *i. m.* 260. Ld. még HORGER A.: „Dugonics András nyelvújításáról”. *Magyar Nyelvőr* 31 (1902), 155–160.

¹⁶ MAY, *i. m.* 40. Hasonlóképpen vélekedik BENKŐ, Az irodalmi nyelvi *ő-zés*, 276.

¹⁷ SZATHMÁRI, *i. m.* 258–259.

¹⁸ BENKŐ, *A magyar*, 463.

¹⁹ DUGONICS, *Etelka*, 1805. II. 10.

²⁰ DUGONICS, *Etelka*, 1791, *Honnyaim!* megszólítású bevezetőben.

is ezért volt sikere már az első kiadásnak is a saját korában,²¹ hanem fordultatos cselekménye miatt. A mai olvasónak furcsa az iszákos, gyöngé jellemű Árpád, aki szeretőjével tölti idejét, és akit titkos tanácsosa félrevezet. Mindezekben azonban korabeli olvasók saját koruk politikai viszonyait látták tükröződni. Emellett a regény tele van hazafias szólammal. Az idegenek elleni felszólalásai, a nemzeti nyelv és szokások fontosságának hangsúlyozása, az idegenek lekicsinylése, a magyarok felmagasztalása és a dicső múlt emlegetése mind hozzájárultak sikeréhez.²² A művelt olvasók, ha nyílt kritikát nem is fogalmaztak meg, leveleikben (Kazinczy Ferenc Ráday Gedeonnak, Ráday Kazinczynak, Gvadányi József Péczeli Józsefnek) meglátták a regény hibáit. Elsősorban nyelvezetét kifogásolták, a közmondások túltengő használatát, a népies beszédmódot, a közönséges stílust, valamint túlzott magyaroskodását.²³

Nem tudni viszont, milyen fogadtatása volt a regényhez írt jegyzeteinek. Vannak köztük történelmi adatok, a szöveghez fűzött kiegészítések (pl. kronológia, krónikák kivonata),²⁴ történelmi és nyelvtörténelmi jegyzetek, de vannak személy- és helynevek költött etimológiái²⁵ vagy az általa alkotott szavaknak magyarázatai.²⁶ A regény utolsó lábjegyzete nem más, mint a kun Miatyánk öt változata. Tárnyilagosan közli a szövegeket, utal a kun nyelvvel kapcsolatos vitákra, de állást nem akar foglalni a kérdésben.²⁷ A második és a harmadik kiadásban nemcsak a regény szövegén változtat, de kibővíti a jegyzeteket is, hozzáír, javít rajtuk.

5. Végül az alábbiakban azt vizsgálom meg, milyen mértékben írta át Dugonics az *Etelka* 3. kiadását a másodikhoz képest, azaz hangtani, alaktani téren mennyire követi az *Etelka* a Szeged környéki nyelvjárást. Az elemzéshez a regény 1791-es és 1805-ös kiadásából különböző helyekről, körülbelül száz oldalanként 8-8 oldalnyi,

²¹ Az első kiadást 1000 példányban adták ki, és hamar elkapkodták. PRÓNAIA.: *Dugonics András életrajza*. Szeged 1913, 119, 128.

²² PRÓNAI, *i. m.* 119–126.

²³ PRÓNAI, *i. m.* 131–135.

²⁴ A jegyzetek áttekintését ld. PENKE, *i. m.* 439–443. Dugonics például hosszan idézi Anonymust a vezérekéről (DUGONICS, *Etelka*, 1791. I. 43–47).

²⁵ „Mert azon nevezetes Pusttát, mellyen akkoron Etelkának TELEK nevezetű kiskutyája futkosott; szüntelen KIS-TELEKNEK hívták az utóbbi Magyarok” (DUGONICS, *Etelka*, 1791. I. 216). Ilyenek nemcsak a jegyzetekben, hanem a szövegben is vannak. Összefonódásukat mutatja, hogy például Kistelek nevének magyarázatát a 3. kiadásban a főszövegbe teszi, ezért nehéz elválasztani a költött jegyzeteket a történelmi magyarázatoktól (PENKE, *i. m.* 440). A *kocsi* szó etimológiája (a Komárom megyei Kocs község nevéből) azonban igazolódott (DUGONICS, *Etelka*, 1791. I. 240–249).

²⁶ Így például az általa alkotott *sátorosság* szót, amely helyett ma a *házasság* szót használjuk, azzal magyarázza: „Házai nem lévén Eleinknek, új Sátort verenek Magzattyoknak számokra, minnek-előtte őket öszve-párasították” (DUGONICS, *Etelka*, 1791. II. 33).

²⁷ PENKE, *i. m.* 446–448.

összesen 64 oldalnak megfelelő szövegrészt vettem alapul. Ezen kívül az előszót és néhány jegyzetet is összehasonlítottam. Az 1. táblázatban látható egy részlet a szövegből: az 1805-ös harmadik kiadás szövegében félkövérrel szedtem az *ö*-re változtatott szótagokat, szürkével kiemeltem azokat, amelyeket változatlanul hagyott, aláhúzással pedig további beszélt nyelvre utaló változásokat jelöltem.

1. táblázat

Szövegváltoztatások az *Etelka* második és harmadik kiadása között ²⁸

<p>„Édes Atyám! Igazán meg-vallhatom vétkemet. Egy szál böcsületet nem hattam rajta. Nem-bírhattam indulataimmal. De más-képpen ki-nem-tudhattam Osztályomból. Eleget törtem, eleget fárasztottam magamat. De (tudgyák az Egek): hogy egészen meg-nem-törhettem. A' forgó szelet inkább meg-zabolázhattam volna, mint ama' szél-hórdtta szárnyas indulataimat. Soha nem hihettem volna magam felől: hogy olly goromba lehessek. Magam se tom immár, mi gyalázatos szitkokkal szidalmaztam. Istenem! hogy-hogy felejthettem-el úgy-annyira magamat. Meg-buktam, édes Atyám. Engedgy-megy most-egyszer édes Leányodnak. Könnyen vét az ember egyszer, 's-még könnyebben először. Az-után azt-is jól tudod, édes Atyám: hogy a' Lúd-is meg-eshetik egyszer a' Jegen. Sött: a' Lónak négy a' lába; még-is meg-botlik. De, vallyon mit tehettem egyebet? Nem-de-nem a' Féreg-is meg-tekeri magát, ha reá tapodnak.”</p>	<p>Édős Atyám! Igazán fogom ki-vallami vétkömet. Rajta egy szál böcsületöt nem hagytam. Nem bírhattam indulataimmal. De másképpen osztájomból ki-nem-tudhattam. Öleget törtem, öleget fárasztottam magamat. De (tudgyák az Egek!) hogy egészen mög-nem-törhettem. A' forgó szelet hamarébb mög-zaboláztam <u>vóna</u>; mint ama' szél-hordotta szárnyas indulataimat. Soha nem hihettem <u>vóna</u> magam felől: hogy oj goromba löhessek. <u>Magam se tom</u> immár: minő gyalázatos szitkokkal szájaskodtam ellene. Istenem! Hogy-hogy felejthettem-el úgy-annyira magamat! Mög-buktam (édős atyám). Engedgy-mög (csak egyszer) édős leányodnak. Könnyen vét az embör egyször; 's-még könnyebben először. Osztán penig azt-is sokszor hallottuk: a' lúd-is mög-eshetik egyször a' Jégön. A' lónak négy lábai lönnének; még-is mög-botlanék. De vajjon: mit töhettem ögyebet? Nem-de-nem: a' féreg-is mög-tekeri magát; ha reá tapodnak?</p>
--	---

Látható, hogy kisebb-nagyobb módosítások mindenhol vannak, az idézett részben azonban az *ö*-zés a legszembetűnőbb. Amint arra Benkő is utalt már, a második kiadásban alig találunk *ö*-ző alakokat, még a kortársaihoz képest is föltűnően *e*-ző. Az

²⁸ DUGONICS, *Etelka*, 1791. II. 6; DUGONICS, *Etelka*, 1805, II. 8–9.

általam átnézett részekben csupán néhány *ö-ző* alak van: *böcsül* (5×), *böcstelen* (4×) (és származékaik mindig *ö-vel*), *körösztüll* (4×, mindig *ö-vel*), *fölség* (1×), *köll* (3×, mindig beszédben), *fölött* (1×), *keverödött* (1×), *Föl-Földön* (1×), *csöp-vérei* (1×), *fölleg* (1×).

Az 1805-ös kiadásban már gyakran megjelennek az *ö-ző* alakok: *röndölte*, *tötte*, *högyön*, *viseltetött*, *lönne*, *köllene*, *fölepítött*, *fejedelöm stb.* Ha a fentebbi részt nézzük, az látszik, hogy az *ö-zés* tekintetében valóban a Szeged környéki nyelvjárásba írta át a szöveget. Az azonban már néhány oldal átolvasása után is nyilvánvaló, hogy Dugonics nem minden lehetséges szótagot írt át. Az *ö-ző* változatban nem járatos olvasónak nem tűnik föl, hogy például az *ezek*, *termettek*, *örvendetes* szavak nem *ezök*, *termöttek*, *örvendetös* változatban szerepelnek. Emellett viszont egyrészt nem kell túl járatosnak lenni az *ö-ző* nyelvváltozatban ahhoz, hogy észrevegyük az akár egy oldalon belül is váltakozó *végett - végött*, *édes - édös* változatokat (vagy a fentebbi idézetben az *egyszer* és *egyször* alakokat), másrészt az is föltűnő, hogy a szereplők jóval inkább *ö-znek*, mint az író.

Az *Etelka* 3. kiadásában az *ö-zés* mértékének megállapításához megszámláltam az *ö-zött* szótagokat, és azokat a szótagokat, amelyek más nyelvjárásokban *e-vel* vagy *ë-vel* használatosak, de amelyeket a Szeged környéki nyelvjárásban lehetne *ö-vel* is mondani. Ehhez elsősorban Bálint Sándor *Szegedi szótára*²⁹ volt segítségemre, az ugyanis számos történeti példát is tartalmaz. A vizsgált részek alapján az *ö-zés* arányait a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat

Az *ö-zés* aránya a 3. kiadás elbeszélő részeiben és a szereplők megszólalásaiban

	<i>e-zett</i> szótag		<i>ö-zött</i> szótag	
elbeszélő részek	881 db	56,2%	687 db	43,8%
szereplők megszólalásai	179 db	26,6%	493 db	73,4%
bevezető	43 db	65,2%	23 db	34,8%
jegyzetek	80 db	66,7%	40 db	33,3%
együttesen	1183 db	48,8%	1243 db	51,2%

Az adatok azt mutatják, hogy ha a regény vizsgált részeit nézzük, az összes *ö-zhető* szótagnak körülbelül a fele szerepel *ö-vel*, ha azonban az elbeszélő részeket és a szereplők megszólalásait külön is megvizsgáljuk, látszik, hogy a párbeszédekben sokkal nagyobb mértékű az *ö-zés*. A második kiadáshoz képest a bevezető részt és a jegyzeteket is átírta, de ezekben kisebb mértékben – a lehetséges esetek egyharmadában – *ö-zik*, mint a regény elbeszélő részeiben.

²⁹ Bálint Sándor: *Szegedi szótár*. Budapest, 1957.

Ez az átlag azonban nem mutatja meg azt, hogy a harmadik kiadásban vannak olyan részek, amelyekben némely szereplő, például Etelka egy-egy megszólalásában minden lehetséges esetben *ö-ző* alakot használ,³⁰ más részekben pedig csak a szótagok felét-harmadát írta át Dugonics.³¹ Ez különösen olyankor föltűnő, amikor az elbeszélő részekben oldalakon keresztül csak egy-egy szótag fordul elő *ö*-vel, majd Etelka megszólal *ö-zve*.³²

Az *ö*-zéssel kapcsolatban még néhány további jelenséget emelnék ki. A *fél* ige-kötőt 24 esetben meghagyja, 35-ször *föl*-re módosítja, a *meg* ige-kötő 159-szer marad *e*-vel, és 51-szer *mög*-re változtatja. Ez utóbbi forma – amely a Szeged környéki nyelvjárás rendkívül föltűnő sajátossága – minden esetben a szereplők megszólalásaiban fordul elő. Ugyancsak ilyen helyzetben jellemző a *köll*, *köllött*, *köllene* változatok használata, bár egy-egy adat ezekre az elbeszélő részekben is van.

Benkő megállapítása helyesnek bizonyul, azaz hogy az *ö*-zés Dugonicsnál megfelel a Szeged környéki nyelvjárás *ö*-zésének. Az Etelka vizsgált részeiben nem találtam olyan adatot, amelyet Dugonics *ö*-vel írt, de ma már *e*-vel lenne használatos. (Az ellenkezője, vagyis olyan szó, amely ma *ö*-vel is használatos, de Dugonics *e*-vel írta, nehezen ellenőrizhető, mivel nem minden szótagot írt át *ö*-vel.)

A kiejtés elvét érvényesíti Dugonics a helyesírásában is, amikor az *ly* helyett *j*-t ír: *Szeméjéről*, *meg-talájjad*, *fákja*, *oj*, *ojjas*, *ijjen* stb., de számos ellenpéldát is találunk (*melyet*, *csekély*).³³ Szintén a beszélt nyelvre jellemző a *magam sem tom*, vagy a szereplők megszólalásaiban a *vólna*, *vólt* alakok helyett a harmadik kiadásban a *vóna*, *vót* forma. A vizsgált részekben ezen kívül egy-egy esetben a *föld* és a *hólltomig* alakokat módosította *föd*, *hóttomig* formára (mindkettő szereplők beszédében), de ilyen *l* kieséses alakok az elbeszélő részekben nem fordulnak elő.

A szóhasználatról, szólások és közmondások halmozásáról eltekintve más Szeged környékére jellemző nyelvjárási sajátosságokkal az *ö*-zésen kívül nem találkozunk a regényben. A Szeged környéki nyelvjárásban a 19. század második felében meglévő *tudi*, *mondi* típusú igeragozásra egyetlen példa sincs, mint ahogy a *-hoz/-hez/-höz* helyén szintén ott jellemző *-hon/-hön* ragokra sem. Az egyszer-egyszer előforduló *szőri-vel*, *kedviért* szavak egyes szám 3. személyű *-i* birtokos személyjelét néha *é*-re változtatja: *szőrével*, *kedvéért*, de mint más esetekben is, itt is maradnak kivételek: *kedviért*, *szemibül*.

Találunk viszont régiesítést. A *dicső* és *idő* szavakat következetesen *dücső*, *üdü* változatra módosítja, a *világ*-ot *velág*-ra, az *addig*, *eddig* pedig *addég*, *eddeg* lesz a 3. kiadásban.³⁴

³⁰ DUGONICS, *Etelka*, 1805. II. 8–9.

³¹ DUGONICS, *Etelka*, 1805. II. 7.

³² DUGONICS, *Etelka*, 1805. II. 281–284, illetve 285.

³³ Vö. MAY, *i. m.* 41.

³⁴ Vö. MAY, *i. m.* 42.

7. Benkő Loránd mutatott rá arra, hogy Dugonics András az 1790-es évek végétől tudatosan alkalmazza az *ö-ző* nyelvjárást műveiben. Ezt bizonyítja az *Etelka* 3. kiadása is. A regény szövegét nemcsak stilisztikailag javítja, hanem a korábbi kiadás-hoz képest átírja *ö-ző* nyelvjárásba. A nyelvjárás azonban a szereplők megszólalásaiban sokkal erőteljesebben jelentkezik, mint az elbeszélő részekben vagy a jegyzetekben. Szereplői azonban néhány további beszélt nyelvi sajátóságon (*vóna, sem tom*) és az *ö-zés*en kívül más nyelvjárási sajátosságokat nem alkalmaznak (eltekintve a frazeológiától). Az elbeszélői részekben nagyjából a lehetséges esetek, vagyis a Szeged környéki nyelvjárásban *ö*-vel mondható szótagok felét írta át (miközben szereplőit egyik-másik helyen minden lehetséges szótagban *ö*-vel beszélteti), de ez is elég-ségesnek bizonyult ahhoz, hogy felidézze a Szeged környéki nyelvjárást.

Balázs Sinkovics

Conquering Hungarians and the Szeged Dialect
in András Dugonics's Novel „Etelka”

The first Hungarian novel, András Dugonics's „Etelka” was a very popular novel at the end of the 18th century, because its historical background was the time of the Hungarian conquest. Its main stylistic feature is that the language of the novel is full of phrasemes and regionalisms, especially local folk phraseology of Szeged. The third edition was rewritten by Dugonics in Szeged dialect although the regional speech was not accepted in literature at that time, because standardisation had already begun. Even though the language of the third edition of the novel is characterised by the main feature of the Szeged dialect (e.g. standard *e*: dialectal *ö* in certain syllables, *körösz* vs. standard *kereszt* ‘cross’), we do not find any other dialectal features in the language of the novel. In this paper I demonstrate, that there is a difference between the narratives and the dialogues in the use of dialectal features.